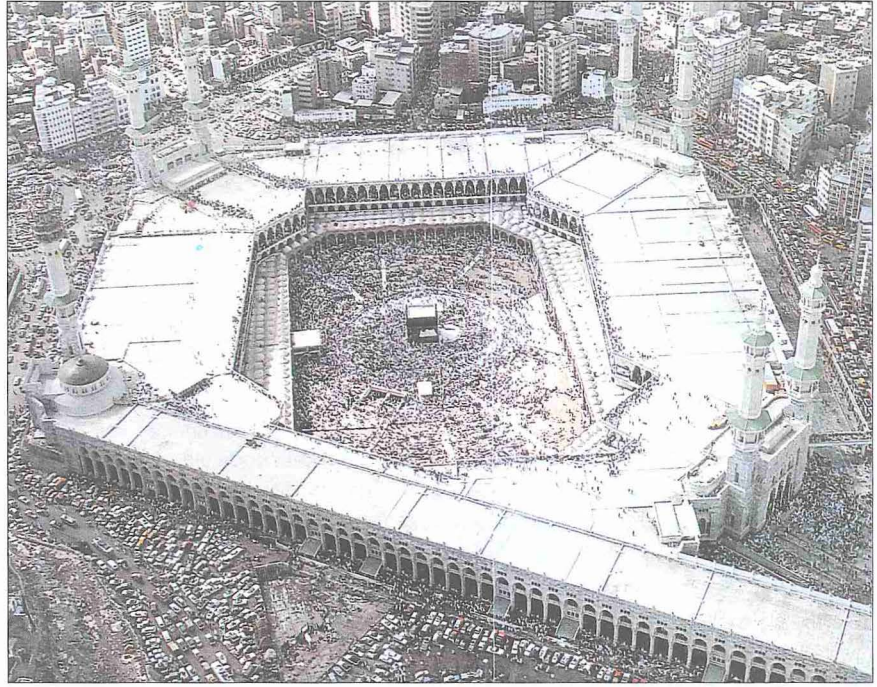

nü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadir*, Beyrut, ts. (Dâru l-h-yâi't-türâsi'l-Arabî), II, 317-473; III, 2-97; Remîî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Kahire 1389/1969 Ö Beyrut 1404/1984, III, 233-371; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mütekasşî fi'l-menseki'l-mütevassî*, Mektepe 1319; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kunâ*, II, 375-533; Haraşî, *Şerhu Muhtaşarı Halil*, II, 280-396; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâli-ğâ*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 56 vd.; Büceyrimî, *Tuħfe*, II, 382; Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, II, 10, 21; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, X, 47; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, III, 7, 118-120; Nüred-din İtr, *el-Hac ve'l-umre fi'l-fihhi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984; a.mlf., "el-Müfâdele beyne'l-ifrâd ve'l-kırân ve't-temettu' fi'l-hac", *Mecelle-tü'l-Baħşî'l-ilmî ve't-türâsi'l-İslâmî*, IV, Mekke 1401/1981, s. 41-50; a.mlf., "Mâ Hüve'l-haccü'l-ekber", *Mecelle-tü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabîyye*, sy. 3, Dübey 1931, s. 25-38; Abdullah b. Câsir, *Müftü'dü'l-enâm ve nürü'z-zalâm fi tahriiri'l-aħkâm li-hacci Beytillâhi'l-harâm*, Riyad 1412/1992; Hüseyin b. Muhammed Said Abdülganî, *İrşâdü's-sâri ilâ menâsiki'l-Molla 'Aliyyi'l-Kârî*, Beyrut, ts.; Muhammed Hamidullah, "İslâm'da Hac" (trc. M. Akif Aydın), *İTED*, VIII/1-4 (1984), s. 123-162; A. J. Wensinck, "Hacc", *İA*, V/1, s. 12-16; a.mlf., "Hadj", *EP* (İng.), III, 31-33; "Hac", *MuF*, XVII, 23-84.

SALİM ÖĞÜT

Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın genel görünüşü

Haccın Hikmeti. Hac, belirli fiillerin sadece Allah rızası için yapılmasından oluşan bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerim'de hac ibadetinin muhtelif safhaları hem şekli hem de mânevî ve ruhi yönlerden tasvir edilerek çeşitli yararlarının bulunduğu belirtilir (meselâ bk. el-Hac 22/28-33). Böylece insanlar, haccın hikmetlerini kavramaya ve gerek fert gerekse ümmet olarak onu lâıyık vechile ifa edip âzami ölçüde hikmetlerini gerçekleştirmeye teşvik edilir.

Müminin hem malî hem de bedeniyle gerçekleştirdiği bir ibadet olan hac insanın bütün varlığını ilgilendirir ve bu haliyle küllî bir teslimiyetin ifadesidir. Diğer yükümlülükler gibi hac da insan merkezli ve insanın ihtiyaç duyduğu hayırların tahakkukunu hedef alan bir ibadettir. Bu bakımdan onun hikmetlerini üç noktadan hareketle tesbit etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Allah'ın insanlara bazı şeyleri yapmalarını emretmesi ve bunların yerine getirilmesi suretiyle kendilerine lutfu bulunmasıdır. İkincisi haccı gerçekleştiren insanın ona hazırlanırken, menâsikiğini ifa ederken ve ibadetini tamamladıktan sonra kendi kabiliyetine göre elde edebildiği olumlu sonuçlar, üçüncüsü de bu ibadeti sadece Allah rızası için yerine getiren tek tek insanların iradelerinin ve tesir alanlarının dışında haccın bütün ümmete sağladığı faydalar ve onları ulaştırdığı yüksek seviyedir. Haccın hik-

meti, Allah'a yönelmiş insanla Allah arasında kul-rab ilişkisinin insanın kendi hayatı ve ayrıca içinde bulunduğu ümmet üzerindeki etkisiyle ortaya çıkar. Gazzâlî'nin ifadesiyle hac dinin kemale ermesi ve teslimiyetin tamamlanmasıdır (*İhyâ*, I, 314).

Hac ibadetinin fert ve müslüman toplum açısından sağladığı mânevî kazançların kişiden kişiye, toplumdan topluma ve devirden devire farklılık arzettiği görülür. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Her insan niyetine, iradesine ve yeteneklerine bağlı olarak hacdan farklı nasipler elde edebileceği gibi hiç nasip almadan bu seyahatten dönenlerin bulunması da mümkündür. Çünkü hac dış görünüşü itibarıyla sembolleri andıran, gerçekte ise çeşitli ruhî eğitimleri sağlayan birbirinden farklı davranışların toplamından ibarettir. Bazıları için şeytan taşlama çok şey ifade ederken bazılarında tavaf, bazılarında Arafat, bir gruba da hac esnasında kurulan insanî ilişkiler daha anlamlı gelebilir.

Haccın "kast ve yönelme" şeklindeki kelime anlamıyla oynadığı mânevî rol arasında ilişki vardır (krş. Zebîdî, IV, 298). Şöyle ki: Müslümanlar ömürleri boyunca günde beş defa Kâbe'ye yönelerek namaz kılarlar. Her müslüman, imandan

sonra en faziletli ibadet sayılan namazın (Müslim, "İmân", 137-140) kiblesini oluşturan mübarek mekânı görmek, orada başta Hz. Muhammed olmak üzere geçmiş peygamberlerin hak din uğrunda verdikleri mücadeleleri hatırlamak, asırlar boyunca birçok müminin namaz, dua ve niyazlarına sahne olan mânevî atmosferde yaşamak ister. Hac bu açıdan tarihin yeniden yaşanmasının ve mücerredin müşahhas hale gelmesinin vasıtası olmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de Kâbe'den "Allah'ın evi" diye söz edilir (el-Hac 22/26). Bütün benliğiyle Allah'a bağlanan mümin O'nun evini ziyaret etmeyi en büyük mânevî zevk olarak telakki eder. Aslında diğer ibadetlerde olduğu gibi hacda da kulluk sınavı (ibtîlâ), hem bu ibadetin amacını hem de anlamını oluşturur. Genellikle insanlar emir ve yasakların hikmetlerini ancak gereği gibi onları yerine getirdikten sonra farkederler. Bu farkediş ya bizzat kendi hayatlarında ortaya çıkmakta veya başkalarının hayatı incelendiğinde görülmektedir. Hacda önemli olan, sadece bir fiilin yapılması değil onun özel bir amaçla, yani Allah'ın emrine uymak niyetiyle yapılmasıdır. Bir fiilin bu niyetle gerçekleştirilmesi onu ibadet haline getirir (krş. İbn Receb, s. 21-22). Şu halde hac ibadetinin temel gayesi ve hikmetle-

rinden biri insanların Allah'ın emri gereğince yurtlarını, ailelerini ve dostlarını, mallarını terketmeye, bazı arzularına karşı koyup sıkıntıları göğüslemeye hazır olduklarını göstermeleridir.

Hac belli bir zamanda ve belirli mekânlarda gerçekleşen bir ibadet olduğu için müslümanlara zaman ve mekân mefhumunu, dünyada her şeyin belli bir düzene içinde gerçekleştiği şuurunu kazandırır. Vakfe, tavaf, sa'y vb. hac menâsinin yerine getirilmesi, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan müslümanların gözlerini ve gönüllerini Arafat, Kâbe, Safâ-Merve gibi "ilâhî semboller" olarak nitelendirilen (el-Bakara 2/158) mekânlara çevirmelerini sağlamakta ve formel bir anlaşma olmaksızın bütün müslümanları aynı zaman ve mekân içinde mânevî bir ittifak anlayışına ulaştırmaktadır.

Bilhassa tasavvufta hacca hazırlık safhası bir yönüyle ölüme hazırlanmaya benzetilir; şu farkla ki hac iradeye bağlı iken ölüm insanın beklemediği, belki de istemediği bir anda gerçekleşebilir. Hac ibadetinde kişi çevresinden ve arzularından uzaklaşacağı, ölmeden önce bir anlamda ölümü yaşayacağı için önemli bir irade egzersizi yapmakta ve ilâhî iradeye boyun eğmeye hazır olduğunu kendine telkin etmektedir. Bu duygunun belirtilerini özellikle hacca ilk defa gidecek olanlarda gözlemek mümkündür. Bundan dolayı hacca hazırlanan mümin dinî, ahlâkî ve hukukî mahiyette hak ilişkisi içine girdiği herkesle helâleşir, borçlarını öder, bakmakla yükümlü olduğu insanların nafakalarını ayırır ve ondan sonra yola koyulur.

Haccın farzîyetini belirten âyette ona güç yetirmekten söz edilir (Âl-i İmrân 3/97). Bunun anlamı, insanın hac için gerekli olan bütün imkânlarla kavuşması, şartların da bunu kolaylaştıracak bir durumda bulunması demektir. Söz konusu âyet, dolaylı olarak haccın ifasını sağlayacak her türlü vasıtayı hazırlamaları için müslümanları uyarmakta, gerekli tedbirleri almalarını bir vecibe olarak onlara yüklemektedir. Bu sebeple tarih boyunca hac yollarının güvenliğini temin etmek ve haccın yapılacağı mekânların hizmetkârı olmak müslüman devlet adamları için büyük bir şeref telakkî edilmiştir. Bu şartlar bir bakıma, Allah'a teslimiyetini göstermek isteyen müslümanın kendini bu amaca yönelik olarak hazırlaması gerektiğini de ifade etmektedir.

Müminin hac esnasında elde ettikleriyle orada gerçekleştirdiği menâsik ara-

sında da bir ilişki vardır. Burada özellikle belirtilmesi gereken husus, haccın gerçekleştirildiği mekânla Hz. Peygamber'in ve ilk müslümanların yaşadıkları mekânın aynı olmasıdır. Mümin hac esnasında, Resûl-i Ekrem'in ve ashabının bulunduğu coğrafi mekânla karşılaşmakta, Kur'an'da "Allah'ın koyduğu dinî işaret ve nişanlar" (şeâirullah) olarak tavsif edilen (el-Bakara 2/158; el-Hac 22/32, 36) bu mekânlarda bulunarak o dönemin mânevî ruhundan nasip almaktadır.

Diğer taraftan hacca giden her müslüman, ihrama girerken büründüğü esvapla kabre girerken bürüneceği kefenin benzerliğinin şuurunda olarak artık bir bakıma dünya dışı bir düzene ayak uydurduğunu hissetmekte ve bunun etkilerini duymaktadır. İhram, sözlük anlamının da çağrıştırdığı gibi sadece zâhirî bir kıyafet değişikliği değil insanın yaşama ve davranış biçiminin köklü bir değişikliğe uğraması demektir. Nitekim ihramlı kişi, bu kıyafeti taşıdığı süre içinde başka zamanlarda kendisine meşrû olan bir dizi davranıştan uzak durmak zorundadır. Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından ve bağımlılıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkân tanıyan önemli bir fırsattır. Bu esnada yapılan her ihlâl ya bir kefaretle karşılaşılır veya haccın bozulmasıyla sonuçlanır ki bir anlamda dünya-âhiret bütünlüğünü canlı bir şekilde yaşamak demektir (Ali Şerîatî, s. 23-24; Karaman, III, 25).

Kâbe ve çevresi için kullanılan "harem" tabiri, bölgedeki bütün ilişkilerin Allah'ın emir ve yasaklarına saygı esasına göre düzenlendiğini, başta insan olmak üzere ağaç ve bitki örtüsünden hayvanlara kadar bölgedeki bütün varlıkların ilâhî koruma altına alındığını ifade eder. Tavaf kişiye, her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde döndüğü ve insanın da bu kozmik düzenin bir parçasını teşkil ettiği şuurunu verir. Sa'y, müslümanın sırf Allah istediği için katıldığı bir yürüyüştür; müslüman bu sayede kendisi gibi aynı yola girmiş, aynı niyet ve duyguları taşıyanlarla beraber koşmanın ne demek olduğunu farkederek. Sa'y sırasında "hervele" denilen çalımı ve hızlı yürüyüş, niyet ve duygu bütünlüğü ile kaynaşmış ümmet ruhunun azametini yansıtır. Arafat'ta diğer müminlerle bir arada bulunan, kıyafetiyle artık bu dünyayı terkettiğini gösteren mümin, haşır ve hesaba çekilip şahnesini temsil bir şekilde yaşayarak sorumluluğun ve hesaba çekilmenin idrakine varır. Arafat'ta rabbine yö-

nelen insan daha bu dünyada, hiçbir yarıdımının bulunmadığı şartlarda O'nun huzurunda durmanın mânasını, makam, servet ve ilim gibi üstünlüklerin gerçek değerinin hesaba çekileceği zaman ortaya çıkacağını anlar; üstünlüğün sadece takvâda olmasının ne demek olduğunu kavrar. Hac esnasında çeşitli münasebetlerle yapılan dualar, sadece Allah'a teslim olmanın ve bunu söz ve davranışlarla yaşamının özlü bir ifadesidir. Özellikle telbiye çok anlamlıdır: "Buyur Allahım, buyur! Davetini duydum, sana yöndeldim. Şerikin yok Allahım! Emrine uydum, kapına geldim. Hamd sanadır; nimet senin, mülk senindir. Şerikin yok Allahım!". Nihayet orada kesilen kurban, müminin sırf Allah istediği için malından vazgeçebildiğini belirtmesi ve bizzat kendini dahi Allah yolunda kurban edebileceğini fiiliyle göstermesi açısından mânidardır.

Hac esnasında hiçbir şeye zarar vermemek esas olduğundan insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar. Bu husustaki titizliğin ölçüsü, Kur'an-ı Kerim'deki yasaklardan ve bu yasakların çiğnenmesi halinde verilecek cezaları bildiren âyetlerin açık üslûbundan anlaşılmaktadır (bk. el-Bakara 2/158, 196-200; Âl-i İmrân 3/96-97; el-Mâide 5/2, 95-96; el-Hac 22/26-29, 33-34). Özellikle bitki ve hayvan türünden canlılara karşı gösterilmesi gereken hassasiyet, kişiye başka zamanlarda kazanamayacağı ölçüde bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmek ve güler yüzlü olmak gibi ahlâkî davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenler içinde edecikleri mânevî kazançları arasında yer alır. Sonuç olarak hac esnasında müslüman daha önce teorik olarak haberdar olduğu, fakat lâ-yıkı ile yaşayamadığı bir dizi imanî ve ahlâkî özellikler kazanır; sahip bulunduğu olumlu niteliklerde ise daha çok sebat ve güç kazanır. Hac müminin kendi kendisini farkına varma sürecidir.

Haccdan dönen mümin, İslâm'ın ilk muhatapları olan ve hayatlarını ona vakfeden Asr-ı saâdet müslümanlarının yaşadığı yerleri gezerek, Peygamber'i kitaplardaki bilgilerle tarihî bir şahsiyet olarak tanımanın ötesinde sanki onu bizzat görerek imanını ve ikrarını tazelemiştir. Resûl-i Ekrem'in yaşadığı yerleri ve kabrini ziyaret etmiş, tebliğ vazifesini başarıyla yerine getirdiği mekânlarda peygamberliğine bir daha şehâdet etmiştir. Aynı zamanda dünyada mevcut çok çeşitli ırk-

ları, bunların konuştuğu dilleri gözlemiş, ancak bu farklılıkların, sadece insanların birbirlerini tanıyarak iletişim kurabilmele-ri için (el-Hucurât 49/13) Allah tarafından birer alâmet olarak yaratıldığının şuuruna varmıştır. Bunun yanında insanlar arasındaki bu farklılıkların birlik ve beraberliği engellemediğini, mevcut farklılıklarla birlikte Allah'a teslim olmanın her türlü vahdetin esasını oluşturduğunu farketmiştir. Böylece dünyasının sınırları genişlemiş, coğrafi bilgileri nazari boyutlarını aşmış, yer küresinin muhtelif bölgelerinde yaşayan yüz binlerce insanla bir arada bulunmuş, en olumsuz şartlarda bile insanların birbirine mûsamaha göstermesinin ne demek olduğunu bizzat tecrübe ederek anlamıştır.

İslâm âlimlerinin biyografileri incelendiğinde onların hac seyahati esnasında diğer birçok âlimle tanıştığı, bu vesile ile çeşitli fikir ve eserlerden haberdar olduğu, birçoğunun ilmî hayatında gelişmeler meydana geldiği görülür. Kitap basımının ve iletişim imkânlarının çoğaldığı günümüzde de hac seyahatinin bu ilmî fonksiyonu önemini korumaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de İslâmiyet'in bütün dinlere galip gelmesi amacıyla insanlığa gönderildiği ifade edilmektedir (el-Feth 48/28). Hemen bütün ırklara mensup olan, fizyonomileri, psikolojik yetenekleri, sosyal konumları ve coğrafi bölgeleri farklı bulunan birçok insanın katıldığı hac ibadeti günlerinde Mekke ve Medine'yi dolduran kalabalıkları seyretmek, bu sayede birlik içinde çokluğun ve çokluk içinde birliğin tecellilerine muttali olmak, gerçekten İslâm'ın azamet ve mükemmeliyetini müşahede etme sonucunu doğurmaktadır.

Hac sırasında dünyanın her tarafından Kâbe'ye gelen müslümanlar, aralarında önceden yapılmış herhangi bir anlaşma olmaksızın aynı fiilleri aynı şekilde gerçekleştirirler. Böylece müslümanlar, birbirlerinden habersiz olarak aynı ideallere yönelik bir gayret içinde bulduklarını farkederler; bu arada kendileri dışında milyonlarca insanın aynı amacı paylaştığının bilincine ulaşırlar. Hac, dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, bütün müslümanların aynı değerlere sahip oldukları ve bu değerlerin kendileri için ortak bir zemin oluşturduğu gerçeğini ortaya koyar. Hacca giden müslüman bir ailenin ferdi, bir köyün, bir kasabanın veya bir şehrin sakini ve bir devletin vatan-daşı olarak ülkesinden ayrılır, bir ümmetin ferdi olarak memleketine döner.

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "İmân", 137-140; Gazzâfi, *İhyâ*, Kahire 1967, I, 313-355; İbn Receb, *Câmi'u'l-ûlûm*, Kahire 1987, s. 21-22; Ali el-Kârî, *el-Meslekü'l-mûtekasşî bi'l-menseki'l-mûtevasşî*, Mekke 1319, tür.yer.; J. M. Abd-el-Jalil, *Aspects interieurs de l'islam*, Paris 1949, s. 117-127; Elmâlılı, *Hak Dini*, I, 533; Ali Şerîati, *Hac* (trc. Fatih Selim), İstanbul 1980, s. 23-24; Ebrahim M. A. El-Khouly, "Islam and the Pillars of its Faith", *Islam and Contemporary Society* (ed. Salem Azzam), London 1982, s. 47-61; Ziauddin Sardar, *Islamic Futures*, London 1985, s. 280-304; Hayreddin Karaman, *İslâm'ın İşğûlunda Günün Meseleleri*, İstanbul 1992, III, 19-29; Zebidi, *İthâfû's-sâde*, IV, 266-460; J. Obert Voll, "Muhammad Hayyâ al-Sindi and Muhammad Ibn Abd al-Wahhâb: An Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth-Century Madina", *BSOAS*, XXXVIII/1 (1975), s. 32-39; a.m.f., "Hadith Scholars and Tariqahs: An Ulama Group in the 18th Century Haramayn and their Impact in the Islamic World", *JAAS*, XV/3-4 (1980), s. 264-273; Musa K. Yılmaz, "Hacın Hikmetleri", *Diyanet Dergisi*, XXVI/3, Ankara 1990, s. 47-68; Ömer İbrâhim, "Mesîretü'l-hacc ve te'sîruhâ 'ale't-te'avvurü'l-İslâmî fi'l-karneyni't-tâsi' 'aşer ve'l-ışrîn fi İndünesyâ", *St.I*, III (1996), s. 157-186.

TAHSİN GÖRGÜN

Tarihçe. Hac Mekke'nin fethinden önce farz kılınmakla birlikte müşriklerle ilişkilerin iyi olmaması sebebiyle müslümanlar ancak fetihten sonra hacca gidebildiler. Hz. Peygamber'in katılmadığı bu hacca müslümanların yanında Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen müşrikler de vardı. Hz. Peygamber fetih yılında bir hac emîri tayin etmemiş, Mekke Valisi Attâb b. Esîd bu görevi yerine getirmiştir. Fethi takip eden yıl Hz. Ebû Bekir hac emîri olarak görevlendirilmiş ve müşriklerin Mes-cid-i Harâm'a yaklaşamayacağı (et-Tevbe 9/28), kadın veya erkek hiç kimsenin çıplak tavaf yapamayacağı gibi hususları tebliğ etmek vazifesi ise Hz. Ali'ye verilmiştir. Hicretin 10. yılında hac görevini ifa eden Resûl-i Ekrem'den sonra gelen halife ve hükümdarlar da ya bizzat kendileri hacca gitmek yahut emîr tayin etmek suretiyle hac kabilelerinin bu vecîbeyi huzur içinde yerine getirmelerini sağlamışlardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, halifeliklerinin ilk yılında hac emîri tayin edip ertesi yıl bizzat hacca gitmişler, Hz. Osman halifeliğinin ilk ve son yılları hariç her yıl hacetmiş, Hz. Ali ise iç karışıklıklar sebebiyle hilâfet yılları içinde buna hiç fırsat bulamamıştır. Muâviye, ilki 44 (665) yılında olmak üzere birkaç defa, Abdül-melik b. Mervân 75'te (695), I. Velid 91 (710) ve 95'te (714), Süleyman b. Abdül-melik 97'de (716), Hişâm b. Abdülmelik

106'da (725) hacetmişlerdir; Hişâm'dan sonraki Emevî halifelerinin hiçbiri hacca gitmemiştir. Abbâsîler'den hacca giden ilk halife 140 (758), 147 (765), 148 (766) ve 152 (769) yıllarında hacceden ve 158'de (775) hac yolunda ölen Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur. Mehdî-Billâh iki defa, Hârûnürreşid ise dokuz veya on bir defa hacca gitmiştir. Hârûnürreşid bunların beş veya altısında hanımı Zübeyde'yi, birinde de oğulları Emîn ile Me'mûn'u yanında götürmüş, 173 (790) yılındaki hacını da yaya olarak gerçekleştirmiştir. Hârûnürreşid'den sonraki halifeler (Fâtîmî halifeleri de dahil) devlet merkezinden uzun süre ayrılmayı göze alamadıkları için hacca gitmemişlerdir.

Abbâsîler döneminde hacci etkileyen faktörlerin başlıcaları iç karışıklıklar, dış tehditler, bedevilerin çapulculukları, iktisadî sıkıntılar, susuzluk ve aşırı sıcaklarla sağlık problemleriydi. Defalarca hac kervanlarını yağmalayan Karmatîler, 317'de (930) Mekke'ye girip çok sayıda haciyi katlederek Hacerülesved'i yanlarında götürmüşlerdi. Bedeviler ise çeşitli hediyelerle gönülleri alınmadığı veya kabileler askerî birliklerle korunmadığı sürece saldırıyor ve malları gasbedip hacıları öldürüyorlardı; 858'de ise (1454) Batı Afrika'dan gelen bütün hacı adaylarını rehlin almışlardı. Bu saldırılar bazan idare tarafından verilen rüşvetlerle savuşturulur, hacılardan da güvenlikleri için sabit bir miktar para alınırdı. Hacılar Mekke'de de hırsızlık ve cinayet gibi tehlikelerle karşı karşıya kalabiliyorlardı; ayrıca hac emîrleriyle Mekke şerifleri arasındaki anlaşmazlıklar onlar için tehlike teşkil edebiliyordu. Bundan dolayı bütün İslâm ülkelerinden her yıl hacca gidildiği söylenemez; bazan Irak ve Suriye, bazan da Mısır hacı adayları bundan mahrum kalmışlardır. Abbâsî halifeleri, hacıların yol güvenliğini sağlamak için büyük organizasyonlar kurmuşlardır. Horasan'dan ve diğer uzak yerlerden gelen hacı adayları şevval ayında Bağdat'ta toplanır ve burada düzenlenen bir törenle yola çıkan kabileyi bir askerî birlik korurdu. Kabileler Küfe, Nefes, Kâdisiye gibi etrafi hurmalıklarla çevrili yerlere ve büyük şehirlere uğrar. Fırat nehrini sallardan yapılmış bir köprü üzerinden geçerek Arabistan çölüne iner, sonra Necid yaylalarını geçip Hicaz dağları istikametinde yol alırdı. Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde 3 milyon dinar harcayarak Bağdat-Mekke yolunu yaptırmıştı; bu yol daha sonra Nizâmülmülk ve Adudüldavle tarafından da tamir ettirilmiştir. Yol